

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER AÇISINDAN CANIK (SAMSUN) ERMENİLERİ

HÜSEYİN DOĞAN^a

Öz

Osmanlı Devleti, tarihte kurulmuş en güçlü devletlerden birisidir. Osmanlıyı büyük ve uzun ömürlü kılan temel etken ise, birçok etnik yapıya sahip insanları aynı çatı altında bir arada tutmuş olabilmeleridir. Daha açık bir söylemle çok sayıda farklı inanç mensubunu uzun süre bir arada barış içinde yaşatabilmeleridir.

Osmanlı'nın ortaya koymuş olduğu barış ve kardeşlik serencamı içerisinde yüz yıllardır birlikte yaşayan Ermeniler, devletin hemen hemen bütün bürokratik ve idarî yapısında görev almışlardır. Dinî, siyasî, ticarî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli haklar elde eden Ermeniler, Osmanlı toplumunda önemli haklar elde etmişlerdir. Bunun en canlı örneği ise, XIX. yüzyılda Canik (Samsun) yöresinde yaşayan ve her türlü hakları ellerinde bulunduran Ermeni nüfustur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeni, Şerhiye Sicilleri, Canik, Kültür ve İmtiyaz.

XIX. CENTURY ARMENIAN FOR THE BASIC RIGHTS AND FREEDOMS IN THE OTTOMAN STATE IN THE CANIK (SAMSUN)

Abstract

The Ottoman State is one of the strongest states established in history. The main factor of the great and longevity of the Ottoman Empire is that it could have kept many ethnic people together under the same roof. A clearer says, is that many different believers can live together for a long time in peace.

The Armenians who lived in peace and coexistence for hundreds of years in the serenity of peace and brotherhood which the Ottoman Empire put forth, took part in almost all the bureaucratic and administrative structures of the state. Achieving important rights in religious, political, commercial, social, economic and cultural fields, Armenians attained the comfort and peace that they could never reach and acquire in Ottoman society. The most vivid example of this is XIX. The Armenian population is living in the Canik (Samsun) region in the 20th century and holding all kinds of rights.

Key Words: Ottoman, Armenian, Sariyya Registers, Canik, Culture and Concession.

^a Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı (huseyindogan5555@hotmail.com)

1. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Unsurlar

Osmanlı belgelerinde “teba-i gayr-i müslime”, “cemaat-ı muhtelif”, “millet-i sâire” veya “millet-i muhtelif” gibi kavramlarla isimlendirilmiş olan gayrimüslimlere, aynı anlama gelen “ehli'z-zimme” ya da “zımmî” adı da verilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin ekonomik ve siyasal alanlardaki hakları ve konumları ile geliştirmiş oldukları ilişkiler, XIX. yüzyılda imzalanan ve imparatorluğu gayrimüslim unsurların yasal statülerinin korunmasını yabancı devletlerin korumasına terk eden antlaşmalarda ve XVI. yüzyıldan itibaren gerek Osmanlı gerekse yabancı ülke vatandaşlarına ekonomik yararlar sağlayan kapitülasyonlar ile belirlenmiştir.¹

Fransa 1535 kapitülasyonları ile kutsal yerlerin himayesi ve koruyuculuğunu kazanmış olup bu konu, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 1604'te yapılan bir antlaşma ile yeniden ele alınmıştır. Orta Doğu'yu kendi ticarî nüfuz sahası olarak belirleyen Fransa, bütün imparatorluk genelinde Cizvit Papazları'ndan oluşan bir misyoner teşkilatını harekete geçirmişti. Özellikle de 1603 kapitülasyonları ile sağlanan ayrıcalıklar, Osmanlı tebaası olan Katoliklere de uygulanmış ve bu durum Katolik mezhebine geçişleri artırmıştı. 1701'de gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmış olmasına rağmen, Katolikliğe geçişler gizli yollardan devam etmiştir.²

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile getirilen düzenlemelerden yararlanan İngiltere, Osmanlı tebaası içindeki Protestanları destekleyerek misyonerlik çalışmalarını hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Protestanları ayrı birer millet olarak kabul etmesiyle Protestan misyonerlerin işleri çok daha kolaylaşmıştır. Kiliselerde, pazar yerlerinde ve kahvehanelerde doğrudan din propagandası yapmanın yanı sıra okullar açmak, hastaneler kurmak ve basın yayın yoluyla insanları kendi inançları istikametinde etkilemek, Protestan misyonerlerin belli başlı faaliyet alanları ve çalışma tarzlarını oluşturmuştur.³

Metropolit ve vekillerinin aforoz ettikleri kişilere kadı ve naip karışmayacaktı. Mirasçısız ölen piskopos, keşiş kalagoryaların nakitleri, eşyaları, atları, malları, kiliseye ait her neleri varsa, Metropolit veya vekilleri toplandığında beytü'l-malcılar, kassamlar, mütevellîler, mevkûlatçılar, nazırlar, subaşılar ve adamları beytü'l-mal-i amme bunlar “Defter-i Hakânî'de bize nasıl yazılmıştır?” diye karışmayacaklardı. Ölenler için kadınlar, naipler, zabitler, kudretli kişiler papazlara “*siz kaldırın*” diye bir zorbalık yapmayacaklardı. Vergisini ödemeyenlerin, piskoposların ve papazların ayinleri üzerine cezalandırılması,

¹ Canan Seyfeli, “Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslimlerin İdarî Yapısı: Ermeniler Örneği”, *Millet ve Nihal - İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı: II, İstanbul Haziran 2005, s. 127.

² Gilles Veinstein, “Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler”, *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, s. 137-142.

³ Veinstein, “Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 141.

örneğin saçlarının tıraş edilmesi, görevden uzaklaştırılmaları ve görevi başkalarına bırakması işlemlerine karışılmayacaktı.⁴

Bazı zimmîler, mallarının üçte birini kilise ve manastırlarına; Patrik, Metropolit, Piskopos'a vasiyet ettiğinde bu hususlar, Rum şahitlerinin huzurunda şer ile dinlenecek, gerekli işlem yapılacaktı. Metropolida'nın kendi isteği yok iken, "biz sana cebren yasakçı oluruz deyu askeri ve ehl-i örf ve sairleri tarafından mugayir şurût cebr ve müdahale ettirilmeyüp ve kendusunun bindikleri bargır ve katırları ulak ve askeri ve sairleri tarafından" alınmayacaktı. Metropolit'in oturduğu konağa askerî ve ehl-i örf zümresi tarafından "konak vergisi" adıyla vergisi konup toplanmayacaktı.⁵

2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve Faaliyetleri

Osmanlı millet sistemi, değişik inanç ve kültürden oluşan bütün yapıları kendi bünyesinde himaye etmiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın millet telakkisi, ırkçı anlayışın ötesinde dinî hasletlere istinat etmiştir. Çünkü Osmanlı'da millet yapılanması, genel manada dinî bir gurup veya cemaat anlamındadır ve modernitenin enjekte ettiği "ulus" anlayışından çok farklıdır. Osmanlı Devleti'nin böylesine geniş yelpazeye açılan bir görüşü benimsemiş olmasının temel amacı, kendi tebaasından herkesin inancını yaşaması ve kültürüne sahip çıkmasıdır. Bu sayede toplumsal adalet tesis edilmiş olacak ve parçalanmalara zemin hazırlayan ırkçı bakış açılarının önü de kapatılmış olacaktır.⁶

Osmanlı millet sistemi, her farklı unsur gibi Ermenilerin de Osmanlı toplumunda barınmalarına olanak tanımıştır. Anadolu'da, Osmanlı döneminde güçlü bir Ermeni yapılanması oluşturulmuştur. Bunun iki sebebinden söz edilebilir: Birincisi; Ermeniler, belli zanaatlar ve ticaretle işgal ettikleri için genellikle şehir merkezlerinde yaşamışlardır. Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil edememelerinin nedenlerinden birisi de budur. İkincisi; daha çok ticaretle meşgul oldukları için istikrarı tercih etmişler ve değişen durumlara kolaylıkla uyum sağlayabilmişlerdir. Nitekim Ermeniler, Türklerin Anadolu'yu fethi ve Osmanlıların bölgeye hâkim oluşu süreçlerinde ciddî bir mukavemet ve direniş göstermemişlerdir. Yine bununla bağlantılı olarak Türklerle Ermeniler arasında büyük savaşlar olmamıştır. Önce Bursa ve ardından İstanbul olmak üzere Osmanlı başkentlerinde kendilerine geniş alan açılması da ticaret ve zanaat ile olan ilgileri ile izah edilebilir.⁷

Osmanlı millet sisteminin diğer milletlerden daha çok ve özellikle iki milletin lehine sonuçlar doğurduğu ifade edilebilir ki bunlar, Rumlar ile Ermenilerdir. Bütün Ortodoksların Rum Patrikhanesi'ne bağlanması ve Kilise sayesinde Rumcanın daha geniş

⁴ Veinstein, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", s. 142-143.

⁵ Veinstein, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", s. 143.

⁶ Seyfeli, "Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslimlerin İdarî Yapısı: Ermeniler Örneği", s. 128-134.

⁷ Nebi Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal -İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, c. VI, sayı: II, İstanbul Mayıs-Ağustos 2009, s. 165-167.

kitleler tarafından kullanılması, Rumların lehine olmuştur. Osmanlı döneminde Ermenilerin Anadolu'da bağımsız bir örgüte kavuşmaları, sonradan onlara güçlü bir millet olma yolunu açmıştır. Bu durum, Ermeni Kilisesi'nin Roma döneminde gördüğü baskılardan sonra daha da anlamlı olmuştur. Ermenilerin Osmanlı'ya bağlılıkları buna bir şükran ifadesi olarak anlaşılabilir. Nitekim denilebilir ki, "millet-i sâdıka" bu sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Bu sürecin Osmanlı lehine sonuçları da olmuştur. Çünkü Osmanlı'da millet sisteminin temelleri, "devlet-i ebed müddet" anlayışı ile ilgilidir ve devletin uzun ömürlü olması ancak adaletle mümkündür. *İlâ-yı kelimetullâh* veya Allah'ın kelâmını dünya ile buluşturma da, yine fethedilen topraklara adalet götürmeyi gerektirmektedir.⁸

Osmanlı millet sisteminin başarısında, her milletin dinî ve kültürel yaşamındaki özgürlüğü kadar güçlü bir merkezi idarenin varlığının da ciddi etkisi olmuştur. Nitekim merkezi otorite gücünü bütün unsurlar üzerinde hissettiremeseydi bir iç çatışma kaçınılmaz olurdu. Bu yüzden Osmanlı için çözüm, tebaa için daha fazla özgürlük ve merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarını paralel yürütme şeklinde olmuştur. Osmanlı şehirlerinde farklı unsurların Avrupa'daki gibi gettolarda yaşamak zorunda kalmayışının da bu sürece olumlu katkı yaptığı söylenebilir. Bu durumun farklı toplumların iletişimini daha sağlıklı bir noktaya taşıdığı kabul edilmelidir. Nitekim bazı mahalleler sadece Müslümanlara veya gayrimüslimlere ait olsa da, bu mahallelerde başkalarının yaşamasına bir engel yoktu. Millet sisteminin başarısı, dinî özgürlüğü önemseydi kadar idari özerkliğe de değer vermesi sayesinde. Bu aynı zamanda, Osmanlı zihniyetinin asimilasyona yabancı oluşu ile de ilişkilidir. Nitekim Osmanlı'nın hedefi asimilasyon değil, iç barıştır.

Ermenilere sadık tebaa dendiği ve aslî unsur olarak sayıldıkları herkesçe malumdur. Bunun sosyo-politik temelleri tarih içinde oluşmuştur ve bu yüzden çok güçlüdür. Anadolu'da Türkler ve Ermenilerin birlikte yaşamaları bin yıllık bir tecrübedir.⁹ Uzun zamandır bölgede yaşayan Ermeniler, Türk devletlerinin idaresinde bilhassa Osmanlı döneminde tarihlerinin hiçbir döneminde sahip olmadıkları hak ve imkânlarla sahip olmuşlardır. Bu sayede ticaret ve zanaat işlerinde önemli roller üstlenmişler, yine bu sayede daha çok şehir merkezlerinde yaşamışlar ve güçlü biçimde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Siyasal, ekonomik, sosyal ve iktisadî alanda her türlü faaliyette bulunmuşlardır.¹⁰

Ermenilerde, millet bilinci oluşmasına en önemli katkı sağlayan millet Türkler olmuştur. Bu süreç, Türklerin Anadolu'ya gelişi öncesinde İslâm fetihlerine kadar uzanmaktadır. Nitekim Suriye, Irak ve İran fetihleriyle birlikte İslâm'la tanışan Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde yaşayan Ermeniler, mezhep farklılığı sebebiyle

⁸ Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", s. 167.

⁹ Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", s. 167.

¹⁰ Seyfeli, "Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslimlerin İdarî Yapısı: Ermeniler Örneği", s. 134.

Bizans'tan gördükleri baskıyı Müslümanlardan aldıkları destekle dengeleme yoluna gitmişlerdir. Hatta bu işbirliği Ermenilere bazı bölgeleri Müslümanlar adına yönetme fırsatı da vermiştir. Ne var ki, bu durum Türk düşmanlığı içinde adeta bir başlangıç olmuştur. Osmanlı, son dönemlerine kadar Ermenilere güvenmeye devam ettiğini buna mukabil Ermenilerin, Nizamnâme ile uluslaşma ve bağımsız devlet olma yolunda toprak dışında bir eksiklerinin kalmadığını da göstermiştir. Bu durum onları dış etkilere daha açık hale getirmiş, gelecekleri için iç dinamikler yerine dış mihraklara yaslanmayı tercih etmelerine neden olmuştur.¹¹

Dış etkiler bağlamında Ermenilerin millet bilincinin oluşmasına Rusların katkısını da unutmamak gerekir. 1828 ve sonrasında İran ve Anadolu'dan göç ettirilen Ermenilerin o günkü Revan Hanlığı bugünkü Ermenistan topraklarına yerleştirilmeleri, bu anlamda atılmış en önemli adım olarak dikkat çekmektedir. Fakat burada bir tarihî tespitin altını çizmek gerekir: Osmanlı katkısı ne kadar birleştirici ve birlikte yaşama kültürünü güçlendirici ise, Rus etkisi o derece çatışmacı, ayrılıkçı ve dışlayıcı olmuştur.¹²

3. XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Yöresinin Demografik Yapısı

Hristiyanların özellikle de Rumların, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Canik (Samsun) ve çevresini yerleşim merkezi olarak tuttıkları görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rum nüfusu artış göstermeye başlamıştır. 1869 tarihi Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Canik ve çevresinde 64.770 Müslümana karşı 22.286 Rum ve 5.021 Ermeni vardır. Aynı tarihte bu çevrenin yarısını teşkil eden Çarşamba nüfusunun 26.763'ü Müslüman, 1.036'sı Rum, 4.034'ü ise Ermeni'dir. 1872'de Çarşamba hariç Canik'teki nüfus 42.154 Müslüman, 23.213 Rum, 5.006 Ermeni ve 8.172 Çerkez şeklindedir.¹³

Görüldüğü üzere Rum nüfusunda giderek bir artış göze çarpmaktadır. Sahil kesimini ve ticareti seven Rumlar, genellikle Rusya'dan göç ederek kıyı bölgelere gelmektedirler. Nitekim 1881-1893'de Samsun merkezinde 33.419 Müslümana karşı, 32.925 Rum bulunurken; Çarşamba'da ise 47.597 Müslümana karşı 3.114 Rum ile 9.775 Ermeni bulunduğu göz önüne alınırsa, bu nüfus artışı açık bir biçimde ortaya çıkar. Ortodoksların din adamları olan metropolitlerinde geniş yetkileri vardı.¹⁴ Metropolitliğe,

¹¹ Per Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (çev.) Hrand D. Andreasyan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.*, İstanbul, 1969, s. 25-38; Mehmet Öz, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, (ed.) Cevdet Yılmaz, *Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay.*, c. I, Samsun, 2006, s. 6-7; Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, (ed.) Cevdet Yılmaz, *Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay.*, c. I, Samsun, 2006, s. 35; Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, sayı: II, Manisa, 2003, s. 105-112.

¹² Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", s. 112-115.

¹³ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

¹⁴ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

kilise ve manastırlara ait bağ, bahçe, çiftlik, vakıf tarlaları, çayır değirmen, ayazma, panayırlara manastırların emlak, eşya, nakil, hayvan ve çeşitli mallarına dışarıdan hiç kimse karışamıyordu. Metropolit ve Piskoposların azil ve sürgünleri, kötü halleri ile ilgili olarak pašalardan, kadınlardan, naiplerden şikâyet yazıları gelirse, bunlar iyice incelenip açıklığa kavuşturulmadan işlem görmeyecekti. Zimmîler hayatta iken Patrikliğe, Metropolit'e, Piskopos'a ve kiliselere mal vasiyetinde bulunurlarsa, öldüklerinde bu mallar vergileri alındıktan sonra "şer" ile bırakılan yerlere verilecekti.¹⁵

4. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Temel Hak ve Özgürlükler Açısından Canık (Samsun) Ermenileri

21 Nisan 1831'de Samsun'a, "*Samsun, Amasya ve civarındaki sancaklarındaki reayanın ayinlerini rahatça yapmalarını ve hürriyetlerinin korunmasını*" sağlayan bir emir-i âlî gönderilir. 1756 nolu Samsun Şer'iyye Sicili Defteri'nde 14 Ağustos 1831 tarihiyle kayıtlı olan bu emr-i âlî'de: Sinop, Alaçam, Bafra, Samsun, Çarşamba kazalarıyla Maden-i Hümayun köylerinde, Taşova, Köprü, Boyabat, Havza, Merzifon, Hacı Köy maden köyleri ve diğer yerlerde bulunan Rumlar, ayinlerini serbestçe yapacaklardı. Piskopos Mukâta'a defterindeki Metropolitliğe bağlı piskopos, papaz, keşiş, kalogarya, gamnoslar ayinlerde Metropolitliğin kuralları dışına çıkmayacaklar, başvurularını Metropolit'e yapacaklardı. Dışarıdan hiç kimse bunlara karışmayacaktı. Boşanmalara ve ayinlere dışarıdan hiç kimse müdahil olmayacaktı. Papaz ya da vekilleri uygun olmayan bir nikâh yaptırırsa, bunun cezasını Metropolit verecekti. Metropolitlerin vekilleri ve adamlarının, Piskoposların "Şer'î Şerif"e ait her ne çeşit davaları olursa bir yerde dinlenmeyip, davaya Divan-u Hümayun'da ve vezir-i azam, kadı asker önünde bakılacaktı. Kiliseleri, şu papaza ver diye, hiçbir fert te'âdi ve rencide edilmeyecek, vergi toplanmasında Metropolitlere yardım edilecekti.¹⁶ Toplanacak olan bu vergiler, devlet için toplananların dışında tasdik akçesi, nikâh, manastır, patriklik, metropolittik vergileri idi. Keşişler ve papazlar ayinlere aykırı harekette bulunmayacaklardı. Kadılar, naipler, mütesellimler, voyvodalar, mütevellîler, subaşılar ve diğer ehl-i örf, ayinlere karışmayacaktı. Keşişhane mührü, metropolidanda bulunacaktı. Sancak beyleri ve ehl-i örf tarafından "hilâf-ı şer'î şerif ve bi gayr-i hakkın akçe mütâlebesiyle te'âdi" edilmeyecekti.¹⁷

Metropolidanın "mir-i rüsûmu" (vergi) almak için gönderdiği vekillerine ve adamlarına kılavuz verilecek, gezdikleri yerlere "tebdil-i came ve kisve ve alat-ı harp götürdüklerinde ehl-i örf tarifesi taraflarından celb-i mal sevdasıyla niçin gezesin diye aherden müdahale" edilmeyecekti.¹⁸ Metropolitte vergiyi (mir-i rüsûm) ödeyecek akçesi

¹⁵ Samsun Şer'iyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

¹⁶ Samsun Şer'iyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

¹⁷ Samsun Şer'iyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

¹⁸ Samsun Şer'iyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

olmayanlar karşılık olarak kumaş ve esvap bedeli verdiklerinde vekilleri ve adamları bunları götürürken menâzil ve merâhil ve iskelelerde, gümrük ve hediye veya avaid mütalebesiyle eminlerden hiç kimse karışmayacak ve eziyet etmeyecekti. Metropolitin kendisi için olan bağ mahsulü, tasdik akçesi adları ile zimmîlerden aldığı şıra, bağ, bal ve sair tereke ve eşyaları götürürken, iskelelerde ve gümrük kapılarında gümrük eminleri ve bacîler ve yasakçılar, “resm-i gümrük ve bac vesair nesne mütâlebe” etmeyecekler ve karşı koymayacaklardı.¹⁹

Samsun’da gayrimüslimlere ait birçok kilise vardı. 1849 yılında yüksek bir yerde yapılan Ermeni Gregoryen Saint Nikolas Kilisesi’nin (Günümüzde (30 Ağustos İlköğretim Okulu’nun olduğu yerde) yapımında Ermeni iş adamlarından Gazaryan kardeşlerin büyük bir katkısı olmuştu. Bu katkıların istinaden Gazaryan kardeşlerin isimleri, kilisenin dış duvarına yazılmıştı.²⁰

1 Ocak 1845’te İtalyan Capucin Rahipleri Tiflis Kilisesi’nden, Çar Nikola tarafından kovuldular. Rahipler Trabzon’a geldiler ve Trabzon Santa Mariya Kilisesi’ni kurdular. Trabzon’dan bazı rahipler, Samsun’a geldiler. 1885’te Katolik Kilisesi, Samsun’da faaliyete geçti. Samsun Katolik Kilisesi’nin inşaatında Samsunlu Dr. Francesko Saveri önemli sayılabilecek yardımlarda bulunmuştu. Bu kişinin mezar taşı, kilisenin içinde günümüzde de muhafaza edilmektedir. Halkın bir zamanlar Frenk Kilisesi olarak isimlendirdiği Mater Dolarası (Acı çeken anne Hz. Meryem), Katolik Kilisesi günümüzde de bir rahip ve bir rahibe ile varlığını sürdürmektedir.²¹

1872’de Kiliseler Caddesi (günümüzdeki adı İstiklâl/Çiftlik Caddesi) üzerinde (bugünkü 23 Nisan İlköğretim Okulu’nun olduğu yerde) inşa edilen Rum Ortodoks Katedrali vardı.²²

Ermeni Mahallesi’nde (bugünkü ismiyle Selahiye Mahallesi) inşa edilen Ermeni Protestan Kilisesi’nin (günümüzde Selahiye Camisi’nin olduğu yerde) 1910’lu yıllarda vaizi Parnak İskenderyan Efendi’dir.²³ ...

Rumların yoğun olarak yaşadıkları Kadıköy’de de bir Rum Ortodoks Kilisesi, ayrıca Samsun Türk Ortodoks Cemiyeti’nin de bir kilisesi bulunuyordu. Bu kilisenin ruhanî reisi ise, Papa Atnas Efendi’dir.²⁴

Gayrimüslimlerin, Samsun’un merkezinde olduğu kadar ilçelerinde de çok sayıda kilisesi vardı. Bafra’da 1845’te kurulan Aziz Garabet Kilisesi; Çarşamba’da Notre-Dame

¹⁹ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁰ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²¹ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²² Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²³ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁴ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

Kilisesi bulunmaktaydı. Çarşamba'nın köylerinde ise 21 adet kilise, Terme'de ise 1850'de yapılan Aziz İlyâ Kilisesi vardı.²⁵

Durumu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin bütünüyle bir dokunulmazlığı vardı. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç işleyişine hiç karışmazdı, yani bütün kiliseler içişlerinde serbest, sadece siyasî konularda devletin genel idaresi altında bulunuyordu. Bu kiliselerin idarî işleri tamamen kendilerine aitti. Kiliselerin süslenmesine ve ayinlerin icrasına mahsus olan eşyanın hepsi gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bu konuda, gerekli olan tüzük ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Mabetlerde kullanılacak eşyanın gümrükten muaf olduğuna dair bir nizamname 4 Mayıs 1864 (7 Zilhicce 1281) tarihinde yayınlanmıştır.²⁶

Bir kilisenin yöneticisi, "rahip" veya "papaz" olurdu. Daha sonra, "diyagos" gelirdi. Diyagos'tan başka ayin ve ibadet işlerinde papaza ya da rahibe yardım etmek üzere "koro şefi ve korosu", "çancı (zangoç)", "hademe ve bekçiler" de bulunurdu. Bu gruptan olanlar, genellikle sivillerden/halktan oluşurdu.²⁷

Kiliselere bağlı bir diğer yan kuruluş da, "Eforia" dernekleriydi. Genellikle sivillerden/halktan oluşan dernek, dört ile altı üyeden meydana gelirdi. Hemen hemen her kilisenin bir derneği vardı. Dernek, kilisenin gelir ve gider işlerine bakardı. Kilisenin bakım ve onarımı da, yine bu derneğin görevleri arasındaydı.²⁸

Rum Ortodoks Kilisesi'nde çalgı kullanmak yasaktı. Ayinler, insan sesleri kullanılarak yapılırdı. Bunlar, ilahîler, geçit törenlerinde karşılıklı iki koronun okuduğu ezgiler, koro ile bazen de koro halinde okunabilen süslü ayin şarkıları ve sadece koro ile okunamayan ezgileridir. Ayrıca, eskiden Pazar sabahları okunan Kanonlar da vardı.²⁹

Bir Rum Ortodoks Kilisesi'ne girildiğinde sağda ve solda iki koro grubu göze çarpar; koristler erkektir ve ilahîleri bazen karşılıklı bazen de solo biçiminde okurlar. Kapıdan girişte sağ tarafta bulunan koriste (başlarındaki kişi) "Protopsaltis", sol taraftakine de "Labadorios" denirdi. Her iki tarafta bulunan koristlerin yardımcılara da, "Domestikos" adı verilirdi.³⁰

Samsun'da bulunan gayrimüslimlerin sadece kiliseleri değil, kendilerine ait medfenleri (mezar) de vardı.³¹ Hatta bazen oturdukları mahallelerde, "mahalle-i hâ müşan" diye tanımlanan küçük bir mezarlık da bulunmaktaydı. Samsun Şeriyeye Sicil Defteri'ndeki kayıtlarında ölen bir kimsenin terekesine ait, gayr-i menkuller ve buldukları mevkilerden bahsederken "...Ermeni kabristanı civarında kain bir kıta tarla"

²⁵ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁶ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁷ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁸ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

²⁹ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³⁰ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³¹ Samsun Şeriyeye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

şeklinde ifade edilirdi. Bu Ermeni Mezarlığı'ndan başka, bugünkü Belediye İlköğretim Okulu'nun olduğu yerde de Ermeni Mezarlığı bulunuyordu. İstiklâl/Çiftlik Caddesi civarında Hamdi Bey Çiftliği'nin arka kısımlarında da bir Rum Mezarlığı bulunmaktaydı.³²

Samsun'da bulunan her kilisenin yanında gayrimüslimlere ait okullar da vardı. Ermeni Sen Nikola Kilisesi'nin yanında Ermeni erkek ve kız ilk mektebi ve anaokulu vardı. 1883'te açılan bu okullardan başka 1880 yılında Ermeni Katolik Kız Rahipler Okulu ve Rüştüye derecesinde bir başka Ermeni Katolik Erkek Mektebi mevcuttu. Bu okulun 26 öğrencisi vardı. Ayrıca 10 öğrencili bir Yahudi Okulu da bulunuyordu.³³

Samsun'da Fransızlara ait Frerler Okulu denilen Katolik okulları da vardı. Samsun Notre Dam Erkek Rahipler Okulu, günümüzde Astsubay Ordu Evi olarak kullanılan binada eğitimini sürdürüyordu. Frerler Okulu diye de adlandırılan bu okulda 90 tane erkek öğrenci eğitim-öğretim görüyordu. 1895 Kasım ayında açılan bu okulun kuruluşunda Fransa Samsun Konsolos Yardımcısı M. Cortanze'nin katkısı çok büyük olmuştur.³⁴

Kız Rahipler Okulu; St. Joseph (Aziz Yusuf) tarikatı adıyla da anılan bu okul öğrencileri Mecidiye Caddesi civarında Şafak Sokak'ta bulunan büyük bir binada eğitim görüyorlardı. Burada 1902 yılında, 120 kız öğrenci eğitimini sürdürmüştür. Bunların, bir tane de yurtları vardı. 1846 yılında Samsun'da ilk Rum Okulu açılmıştı. 1850'lerde Kadıköy'de ve Kara Perçin'de de Rum okulları vardı. 1869'dan itibaren, kızlar için de bir okul açılmıştı.³⁵

Gayrimüslimlerin ayrıca Daru'l-Eytâmları (yetimhane) vardı. Günümüzde Kültür Müdürlüğü olarak hizmet veren bina (Eski Asker Hastanesi), Rum Dâru'l-Eytâmı idi. Bugünkü Gazi İlköğretim Okulu'nun olduğu yerde de Ermeni Dâru'l-Eytâmı bulunmaktaydı. Bu kuramların idarî işleri kendilerine bırakılmıştı. Ancak bu kurumları açabilmek hükümetin emrine bağlı olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde "İrâde-i Seniyye"³⁶ ile temin edilmeye çalışılırdı.³⁷

Gayrimüslimler, gerek dinsel, adlî ve eğitim işleri ve gerekse hükümetle olan ilişkilerini yürütmek için güçlü bir yapılanmaya gitmişlerdi. Ortodoks cemaatlerin sorunlarını Fener Patrikhanesi, Musevîlerin sorunlarını Hahamhane, Ermeni cemaatinin sorunlarını da Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu. Gayrimüslim tebaa, kılık-kıyafet ve toplumsal yaşam yönünden başlangıçta birtakım düzenlemelere tabi idiler. Gayrimüslimlerin kılık-kıyafet konusunda Müslümanlara benzemeleri yasaklanmıştı. 1 Ağustos 1568 tarihli bir hüküm örneğinde gayrimüslim kadın ve erkeklerin toplum içinde giymeleri gereken giysiler detaylan ile anlatılmıştır. Buna göre gayrimüslim erkeklerin

³² Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³³ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³⁴ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³⁵ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³⁶ "İrâde-i Seniyye", Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim işlerine bakan bir kurum.

³⁷ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

mavi ya da mor çuka elbise ve kısa kalpak giymeleri gerekiyordu. Samur, kürk, kalpak ve atlas gibi lüks giysiler gayrimüslimlere yasaklanmıştı. Kılık-kıyafetle Müslümanlara benzememek, ata binmemek, lüks giysiler kullanmamak, kaldırımdan yürümek gibi gayrimüslimlerle ilgili birtakım kurallar, onların toplumsal statü ve dinsel inanç bakımından Müslümanlardan aşağı bir konumda olduklarını sürekli olarak hissettirmek amacıyla konulmuştur.³⁸

Gayrimüslimlerle ilgili bu durum, bütünüyle toplumsal bir yaşamla ilgiliydi. Aslı hukuk bakımından aralarında hiçbir eşitsizlik bulunmamaktaydı. Çünkü hâkim (kadı), Müslüman olanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki herhangi bir davada aynı kanun hükümlerini uygulamakla yükümlü idi. Samsun'da XIX. yüzyılın başlarında Müslüman olanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler iyi bir düzeyde idi.³⁹

9 Ramazan 1210 tarihli (27 Şubat 1851) bir belgeye göre, Dera Köy'lü Todori zimmi, Tataroğlu'ndan tarla satın almıştır. Yine, Müslüman bir ailenin boşanma davasında Sava Efendi adlı bir zimmînin Müslüman şahitlerle birlikte şahitlik ettiği görülmektedir. Ayrıca, Rabîü'l-âhir 1267 (27 Şubat 1851) tarihli bir kayıta, arazi davasında gayrimüslimlerin, Müslümanları şahit tuttukları görülmektedir. Bu da, onların Müslümanlara güvendikleri, onların doğru söyleyeceklerine inanmış oldukları görüşünü kanıtlaması açısından son derece önemlidir. Ayrıca bu kayıtlar, Müslüman-gayrimüslim çatışması olmadığını da göstermektedir.⁴⁰

Ermenilerin ve Rumların Samsun'da ekonomik (ticarî) hayattaki etkinlikleri de göze çarpmaktadır. Bu itibarla, zaman zaman Müslümanlar gayrimüslimlere kefil olurken, benzer biçimde gayrimüslimlerin de Müslümanlara kefil olduklarını görüyoruz. Öte yandan, borç alıp- verme, birbirlerinin mülkünü kiralama veya satın alma gibi hususlarda da her iki kesimin insanların sıkı bir ilişki içerisinde oldukları gözlenmektedir. Rumlar ve Ermeniler, genellikle ticaretle uğraşırlardı. Bunların arasında banker olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar, Avrupa'daki ithalât ve ihracatçılarla işbirliği halindeydiler. Doktorluk, eczacılık, mühendislik ve avukatlık gibi mesleklerde çoğunlukla gayrimüslimler tarafından yürütülüyordu. Onların bölgeyi iyi tanımaları, Türk halkının görenek ve geleneklerini iyi bilmeleri, ticarî becerileri, Avrupalılar tarafından aranılan nitelikleri üzerlerinde toplayan kişiler olarak görülüyorlardı. Bütün bu uğraşlar sonucunda Samsun'da bulunan gayr-i Müslimler, büyük bir zenginliğe ulaşmışlardı. Ermenilerin ekonomik alandaki bu üstünlükleri, zamanla Türklerin aleyhine dönüşmüştü.⁴¹

Ermeni toplumunun sosyolojik tabakalaşması içinde Amira adı verilen maddî bakımdan zengin, idarî bakımdan etkili bir zümre bulunuyordu. Ermenilerin her bakımdan

³⁸ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

³⁹ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

⁴⁰ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

⁴¹ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

gelişmesinde bu Amiralalar'ın çok büyük bir etkisi vardı. Samsun'da bulunan Rumlar ve Ermeniler üretimin hemen her kademesinde faaliyet göstermişlerdir. Köylerde yaşayan Rumlar ve Ermeniler, tarımla uğraşırlardı. Çiftçilik, tütüncülük, zeytincilik ve balıkçılıkla uğraşan Rumlar ve Ermeniler de vardı.⁴²

Samsun'daki gayrimüslimler dinî işlerinin yanı sıra evlenme, boşanma, tereke taksimi, aralarındaki alacak-verecek davaları, dinî törenler ya da cenaze törenleri gibi işlerini âdet, gelenek ve göreneklerine göre yapmaktaydılar. Mahkemeye intikal eden hukukî davaları kendi aralarında çözebildikleri gibi Müslüman mahkemelerinde de halledebiliyorlardı.⁴³

Ermeniler genellikle ticaret ve zanaat ile meşgul olmuşlardır. Bursa'daki Ermenilerin özellikle bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terzilik ve kuyumculuk mesleklerinde etkin oldukları, yanı sıra içki üretimi gibi farklı mesleklerle de iştigal ettikleri anlaşılmaktadır. Ermeniler, Osmanlı coğrafyasının her yerinde yaşadıkları gibi Osmanlı toplumunun her katmanında yer almışlardır. Ticaret ve zanaatla uğraşmaları ile tanınan Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin bürokrasisi içinde de yer aldıkları ve önemli görevler üstlendikleri görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Birçok ulusu kendi bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, özellikle de Ermeniler söz konusu olduğunda yaşamları süresince kendilerini ötekileştirmeyecek ve asimile etmeyecek dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik hakları onlara tanımıştır. Osmanlı Devleti'nde, her şeyden önce Ermenilere “*millet*” statüsü verilmiştir. Bu bağlamda Ermeni halkının din, hukuk, eğitim, ekonomi ve yönetimle ilgili işlerini düzenlemesine önemli ölçüde imkân tanınmıştır.

1850'li ile 1900'lü yılların başlarında Canık (Samsun) yöresinde yaşayan Ermeniler için kendi eğitim ve öğretimlerini sürdürebilecekleri okullar yapılmıştır. Hatta bu okullarda görev yapan eğitimci ve öğretmenlerin büyük çoğunluğu, yine Ermeni kökenlidir. Her Ermeni kilisesinin yanına, aynı zamanda Ermeni okulu da inşa edilmiştir. Annesiz-babasız kalan yoksul ve yetim Ermeni çocukları korumak ve yetiştirmek için, onlara özel “*Dâru'l-Eytâm*”lar yaptırılmıştır. Burada kalan bütün Ermeni çocukların iâşe ve ibadetleri, Osmanlı hükümeti tarafından karşılanmıştır. Kimi zaman da Ermeni çocuklar, Batılı ülkelere eğitime gönderilerek onların daha kaliteli ve nitelikli biçimde yetişmelerinin önü açılmıştır. Eğitim-öğretimlerini tamamlayan bu çocuklar, hiçbir engelle

⁴² Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

⁴³ Samsun Şerhiyye Sicilleri, *Belge No: 1200/1255-1785/1839* (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).

karşılaşmaksızın devlet kademelerinde ve bürokraside en üst mertebelere kadar yükselmişler ve idarecilik yapmışlardır.

Ermenilerin ticaret özgürlüğünü yaşadıkları bölgelerin başında Canik (Samsun) yöresi gelmektedir. Burada yaşayan Ermeniler, kara ve deniz ticaretini ellerinde bulundurduklarından sosyal ve ekonomik bakımdan büyük refah seviyesi elde etmişlerdir. Öyle ki Canik yöresinde bulunan Ermeniler, ticaret ve üretimin hemen hemen her kademesinde faaliyet göstermişler ve zenginleşmişlerdir. Ziraat, tarım, zeytincilik ve balıkçılık yapan Ermeniler, bu yolla dış güçlerden silah ve malzeme de ithal ederek zamanla Osmanlı'da patlak veren Ermeni isyanlarında bunları kullanmışlardır. Canik'teki doktorluk, eczacılık, mühendislik ve avukatlık gibi toplumsal statü taşıyan mesleklerin neredeyse tamamı, Ermeniler tarafından icra edilmiştir. Zira onların bölgeyi iyi tanımaları, Türk halkının gelenek ve göreneklerini yakinen bilmeleri ve özellikle de ticarî becerikliliğe sahip olmaları, Avrupalılar tarafından aranılan nitelikleri üzerinde toplayan kişiler olarak kabul edilmelerinde belirleyici olmuştur.

Dinsel hayat açısından da rahat bir hayat süren Ermeniler, kendi inanç ve ibadetlerini kolaylıkla icra etmişlerdir. Hatta kendi dinsel işlerini yürütmek üzere onlar için "*Ermeni Patrikhanesi*" kurulmuştur. Bu kuruluş onların, dinsel ve cemaatsel sorunlarını doğrudan ele almış ve cevap vermeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra Canik yöresinde yaşayan Ermenilere, ayrı kabristanlık (medfen) mekânları da oluşturulmuştur. Hatta bazen mesken edindikleri mahallelerde, "*mahalle-i hâ müşân*" diye tanımladıkları küçük mezarlıkları da bulunmaktaydı.

Osmanlı'da bir tebaa olarak siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinsel bakımdan önemli faaliyetlerde bulunan Ermeniler, zamanla dış mihrak ve güçlerin de telkin ve destekleriyle, devletin de zaafa uğramasından ötürü ayaklanma ve isyan çıkartmışlar; kendilerine vaat edilen veya hayal ettikleri imkân ve kolaylıkların arayışına düşmüşlerdir. Ancak durum onların ümit ettikleri gibi gelişmemiş ve başlangıçta elde ettikleri rahat ve huzuru özlemle arar olmuşlardır.

Kaynakça

- Bijişkyan, Per Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (çev.) Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1969.
- Gümüş, Nebi, "Osmanlıda Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal - İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sayı: II, Mayıs-Ağustos İstanbul, 2009, ss. 165-198.
- Kılıç, Orhan, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, (ed.) Cevdet Yılmaz, *Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay.*, c. I, Samsun, 2006, ss. 33-47.

- Öz, Mehmet, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, ed. Cevdet Yılmaz, *Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay.*, c. I, Samsun, 2006, ss. 1-23.
- Samsun Şer'iyeye Sicilleri, Belge No: 1200/1255-1785/1839 (Samsun İl Halk Kütüphanesi Arşiv Kayıtları).
- Seyfeli, Canan, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin İdarî Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal -İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, c. II, sayı: II, İstanbul, Haziran 2005, ss. 125-156.
- Veinstein, Gilles, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs İstanbul, 1996, ss. 129-154.
- Yaşar, Şükran, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, sayı: II, Manisa, 2003, ss. 105-115.